

հաղար տուն հայ և թաճիկի ի Գուռնին (Վրաստան) մտաւ վասն ղուլումին, խաբաճն քսան շահի տոնն, բաթաղաղի դրամ, սալամյաղի, թթխմորի դրամ, ձիու ալեղ կախելու և այլ աղբի պատուհաս ձգեցին ի վերա աշխարհիս... և ետ ոտրա բարկացաւ աստուած և ձգեց զխաշենց մահն և կոտորեաց ղեղեանք և խաշինք և յօր Մ (50) և Խ (40) մարդ մեռանէր»²³:

Մանր պիտի եղած լինի, հատկապես, պատերազմի ժամանակ ծավալված պարհակը: Արշավող զորքերին ուղեկցում էին նրանց սպասարկող ծառաներն և չեռնակիրները²⁴: Պարհակներով էր գլուխ բերվում, մանավանդ, բերդաշինությունը: Այսպես, հիշատակագրողները նշում են, որ 1566 թ. Հուսեյն փաշայի հրամանով բազմաթիվ հայ, քուրդ, թուրք, ասորի քաղաքացիներ և գյուղացիներ աշխատում էին Վանի և Արճեշի բերդերի շինարարության վրա, և մեկ ու կես տարում կառուցեցին այդ բերդերը: Նման հարկադրանքով էր կատարվում նաև Նրևանի և շրջակայքի, ինչպես նաև Թիֆլիսի, Գորու, Դմանիսի, Գանձակի, Շամախու, Թավրիզի բերդաշինությունները²⁵: Բերդերի կառուցումն ինհրաժեշտ էր ոչ միայն իր զորքանների վերադարձը դժվարացնելու, այլև հպատակների դիմադրությունն ու ընդվզումները կանխելու նպատակով: Թուրք հրամանատարությունը բազմաթիվ քրդական ցեղեր փոխադրեց Անդրկովկաս՝ Արարատյան դաշտի, Շարուրի, Սյունիքի ու Արցախի միջև սեպ կազմելու և տեղի հայ բնակչությանը քաղաքականապես հաշմելու մտադրությամբ: Այս մի քաղաքականություն էր, որն հետագայում որդեգրեցին նաև Սեֆյանները:

2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐԿ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայ և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների համար կործանարար հետևանքներ ունեցան թուրք-իրանական պատերազմների արհավիրքները և XVI դարի վերջին քառորդում նրանց պարանոցին ընկած ծանր լուծը: Տնտեսական և քաղաքական մասնատվածության պայմաններում նվաճողների անհազ կողոպուտներից, կեղեքումներից ու խռտանգումներից ընդարմացած և ուժասպառ, նրանք իրական կռվան շունեին համաժողովրդական դիմադրության միջոցով փոխելու ստեղծված իրադրությունը: Զկար քաղաքական արտաքին որևէ գործոն կամ սոցիալական ներքին որևէ ուժ, որը զորավիգ լիներ կամ ձգտում ու հնարավորություն ունենար օգնելու, միավորելու նրանց ջանքերը, նպատակ ու ընթացք տալու ազատագրական մղումներին: Մերթ ընդ մերթ կը զրլւաշենի կամ օսմանցիների դեմ զենք բարձրացնող տեղական իշխանավորները, դիմադրական ապարդյուն փորձերից հետո, իրենց գլխավորած ղանգվածների նկատմամբ ի վերջո բռնում էին տիրափոխության և դավաճանափոխության ուղին՝ գործիք դառնալով թշնամու քաղաքականությունը: Իրենց ժողովրդի ազատագրական ջանքերը գլխավորելու փոխարեն, այդպիսիները, փաստորեն, բռնում էին փախուստի կամ համակերպության ճանապարհը:

Այս չէր խանգարում, սակայն, որ ղեկավարների կամ նրանց հետևորդների դիմադրական ընթացքի մեջ երբեմն հանդես գար իշխող իրադրության դեմ

²³ Մատենադարան, ձեռագիր № 4470, էջ 406ա:

²⁴ ՏՃ՝ս Մ. Սմբատեանց, Նկարագիր ս. Կարապետի վանից Երեւակայ, Տիֆլիս, 1904, էջ 146:

²⁵ ՏՃ՝ս Մատենադարան, ձեռագիր № 6273, էջ 264ա, բ:

կուտակված համաժողովրդական անբավականությունը Այս տեսակետից նշանակալից է այն պայքարը, որ մղում էին շահ թահմազի դեմ վրացիները Դիդ-գորի բարձունքների վրա, Զավախբում կամ Սամցխեում: Շարժումը գլխավորող կուրասար թագավորը մահ գտավ 1558 թ. իրամ գետի հովտում, երբ նրա որդի Սիմոնը փախուստի էր մատնում կըղըբաշների ջոկատը: Հոր թագի հետ արքայադն Սիմոնը ժառանգեց նրա մարտական ոգին, պաշտպան կանգնեց հայրենի Քաթխլին՝ դիմագրավելով և իրանցի, և թուրք զավթիչներին: Համառ մարտեր մղեց նա՝ պաշարելով թուրքերի գրաված Գորու բերդը: Սակայն, ի վերջո, թշնամու թվական դերադանցությունը ծնկի բերեց Սիմոնին: Ստամբուլի բերդերից մեկում բանտարկված, նա նույնիսկ դավանափոխ եղավ և, իբրև շիրհ, բերդապահի պաշտոն ստացավ սուլթանից: Այս չխանգարեց, սակայն, բը Սիմոնի մի շարք հաջորդները շարունակելն իրենց համառ դիմադրությունը, թեպետև մինչև XVIII դարի կեսերը նրանցից շատերը ևս վերջ ի վերջո հարկադրված հպատակ դարձան զավթիչներից մեկին կամ մյուսին:

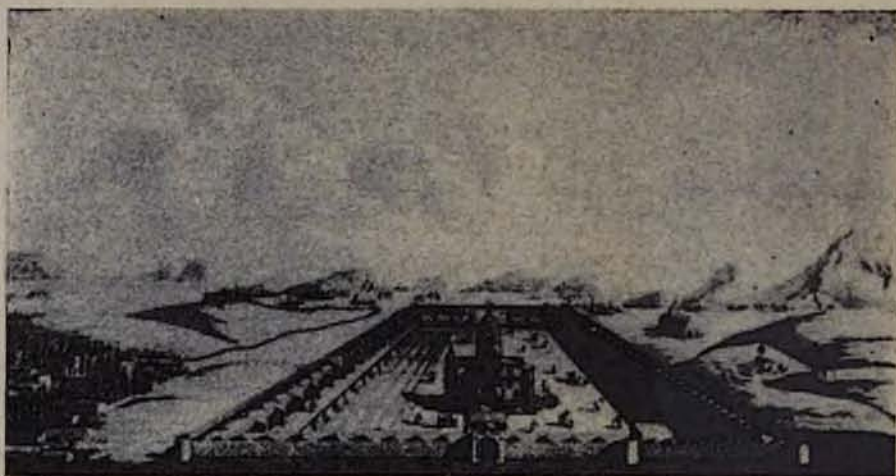
Նվազ տաղնապալից ու հակասական չէր նաև XVI—XVII դարերի պատերազմական արհավիրքներին ենթարկված թուրք-իրանական նվաճողների ծանր լուծը կրող հայ ժողովրդի դիմադրական պայքարի ուղին:

XVI դարում ծավալված և կարճատև ընդհատումներով մինչև 1639 թ. Կասր-ե Շիրինի հաշտությունը քանիցս վերսկսված թուրք-իրանական պատերազմները դաժան հետևանքներ ունեցան հատկապես Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար: Հայաստանի համար այդ պատերազմներն անհամեմատ ավելի ծանր էին ու կործանիչ, քան սելջուկների, մոնղոլների ու թուրքմենների ջարդերը, ավարառություններն ու ավերումները: Եթե նախընթաց դարերում հիմնականում ունեղյակվում և քայքայվում էին հայ ֆեոդալական իշխանությունները, այժմ արդեն ոտնատակ էին արվում Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, կոտորածների էր ենթարկվում կամ խոշտանգվում էր հայ աղգաբնակչությունը, գերեվարվում կամ կամավոր գաղթի ցուպ առնում հայ աշխատավորությունը: Տեղաբնակների ոչնչացումն ու բռնի գաղթեցումը, նրանց դյուլների ու քաղաքների, տների ու եկեղեցիների ավերումը, ցանքադաշտերի ու այգիների հրկիզումը հալածանքի արտահայտություն չէին միայն, այլև ահաբեկելու և ծնկի բերելու միջոցառումներ: Պատերազմական արյունահեղություններին հաջորդում էին տեղական և զանգվածային կեղեքումներն ու ճնշումները, ստեղծելով կամավոր կամ ակամա գաղթաբնակություն: Հայ բնակչությունը նվազ հալածանքներ չէր կրում պատերազմներին զուգընթաց Ներքին ապստամբությունների, ջալալիների գործած խժոժությունների, ինչպես նաև դավաճական բախումներին հաջորդած մահասփյուռ սովի ու անխուսափելի համաճարակի հետևանքով:

XVI—XVII դարերում միայն Հայաստանի լեռնային գոտիներում է, որ տեղ-տեղ դեռ երևում էին հայկական մանր իշխանությունների հետքեր:

Արևելյան Հայաստանում հայկական ինքնուրույն իշխանության հետքեր մնացել էին Սյունիքի, Արցախի, Լոռու և Գեղարքունիքի որոշ վայրերում: Վաղեմի անկախության նման հետքեր նկատվում էին նաև Արևմտյան Հայաստանում՝ Զեյթունում, Սասունում, Մոկսի, Շատախի որոշ գյուղահամայնքներում: Սակայն ներքին որևէ կապ չլիար այդ հայ համայնքների միջև, բոլոր պարագաներում դրանք չէին դառնում աղգային անկախության հանգրվաններ:

Համազգային միակ կազմակերպությունը, որ քիչ թե շատ կարող էր ազգային հավաքականության անունից հակադրվել իշխողների համահարթող ու համաձուլող քաղաքականությանը, հայ ազգային եկեղեցին էր։ Սակայն XVI—XVII դարերում քայքայման պրոցեսը թափանցել էր նաև ազգային-եկեղեցական կազմակերպության ներսը։ Թուրք-իրանական զինաբախումների ժամանակ Աղթամարի և Գանձասարի կաթողիկոսությունները զավթում էին էջմիածնի համազգային կաթողիկոսության վիճակները՝ Վանն ու Արճեշը, Բերկրին ու Խլաթը, Մուշն ու Սալմաստը, Նախիջևանն ու Ղափանը, Գեղարքունիքն ու Լոռին։ Ծիշտ է, 1548 և 1557 թվականներին շահ Թահմազը փորձեց վերականգնել էջմիածնի իրավունքները, սակայն շահի հրամանները ուժ ունեին միայն արևելահայերի համար, թեև այստեղ էլ խախտվում էին հաճախ։ Ամասիայի հաշտությունից հետո էջմիածնի թրեմտահայ որոշ թեմեր շարունակում էին ենթարկվել Աղթամարին։ Աղթամարի կաթողիկոսությունն այնքան առաջ անցավ, որ մի պահ գայթակղվեց անգամ ընդհանրական կաթողիկոսի տիտղոսով։ XVI դարի կեսերից մինչև XVII դարի 20-ական թվականների վերջերը էջմիածնում ևս միաժամանակ նստում էին մի քանի աթոռակից կաթողիկոսներ²⁶։

Էջմիածնի վանքը (ըստ Ժ. Շարլենի, XVII դ.)

Բազմազուլս այդ կաթողիկոսության ներկայացուցիչներից ոմանք ոչ միայն դիմադրում էին իրենց ախոյանների հավակնություններին, այլև մտմտում ազգի եկեղեցական միության հետ մեկտեղ վերականգնել նաև նրա պետական անկախությունը։ Դրանով նրանք հետամուտ էին կենսագործել մի գաղափար, որը սնվել էր Ներսես Պարթևին կամ այլ հեղինակություններին վերագրված տեսիլներով ու գուշակություններով։ Այդ մի ավանդույթ էր, որ տարածվում ու քարոզվում էր Հայաստանում՝ խաչակրաց արշավանքների ժամանակներից ի վեր, երբ հայ վերնախավերի մեջ սկսվում էր արմատանալ այն հայացքը, թե հայերի ազատագրումը կարող է իրականանալ միայն Արևմուտքից

²⁶ Տե՛ս Առ. Դավրիժեցի, էջ 436 և հտն.։

արշավող ֆրանկների (իմա՝ եվրոպացիների) աջակցությամբ, իրենց դավաճանափյուռ նպատակների համար նման հայացքները մեծապես օգտագործում էին, մասնավոր, Հայաստանում դործող կաթոլիկ միսիոներները՝ պատվաստելով այն մտայնությունը, թե հայերի ազատագրումը չի կարող գլուխ գալ այլ կերպ, քան պապական եկեղեցու միջնորդությամբ և պապական եկեղեցուն հպատակվելու միջոցով։ Ֆրանկ պետությունները, — հավատացնում էին իրենց ազատաբաղձ ունկնդիրներին պապական միսիոներները, — միայն այդ պայմանով կստանան իսլամի լծից հայերին ազատելու գործը։ Այս հայացքն առանձնապես ուժեղացավ XVI—XVII դարերում, երբ լատին բարոզիչները ջանում էին վերջ դնել հայ եկեղեցականների աթոռամարտություններին՝ հայ եկեղեցին պապական եկեղեցուն հպատակեցնելու միջոցով, և դրանով իսկ ձգտում էին գեթ մասամբ ծածկել բարոյական այն կորուստը, որ կրել էր Հռոմի եկեղեցին Արևմուտքում՝ ռեֆորմացիայի հետևանքով։

Հատկանշական է, որ հայ ժողովրդի քաղաքական ազատագրական հեռանկարները այժմեական դարձան 1547 թ., այն տարում, երբ շիրվանշահների կամ վրաց իշխանապետ թագավորի բարձրացրած ապստամբությունը ճնշելու համար իր զորքերով Անդրկովկաս արշավեց շահ Թահմաղը Պատահական չէ, որ հենց նույն այդ տարում էջմիածնի Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսը մեկնեց Արևմուտք՝ հաջորդ աշնանը հայ «իշխանների» անունից աղերսադիր ներկայացնելու Վենետիկի դոժին և հայցելու նրա նախաձեռնությունը հայերին «այլադեմից» ազատագրման դործում։

Որտե՞ղ և ի՞նչ հանգամանքներում էր կազմվել այդ աղերսադիրը և ովքե՞ր էին այն «իշխանները», որոնց անունից ներկայացվում էր այն։

1550 թ. Արգելանի վանքում գրված մի հիշատակարանում Ստեփանոս կաթողիկոսի մասին ասված է. «ի շար զլլլաշէ փախեալ և եմուտ ի ֆռանկն»²⁷։ Այս վկայությունը հիմք է տալիս կարծելու, որ էջմիածնի կաթողիկոսը փախուստի ուղին էր բռնել՝ Անդրկովկաս խուժող շահ Թահմաղից խուսափելու պատճառով։ Հնարավոր է նաև, որ նրա դիմումը ինչ-որ առնչություն ունեցած լինի նույն շահի պետ Վրաստանում և Շիրվանում արժարժված ապստամբությունների հետ։ Ինչ վերաբերում է կաթողիկոսի դիմումի մեջ ակնարկված «իշխաններին», անհրաժեշտ չէ, որ դրանք նշույթ լինեն հայազգի մեկիքներ կամ իշխանավորներ։ Ծնթագրելի է, որ խոսքը պարզապես Արևմուտքի հետ կապված, ազգի ու եկեղեցու գործերում կշիռ ունեցած հայ մեծատունների մասին է։ Պատահական չէ, որ հասնելով Լվով, կաթողիկոսը ուղևորվեց Վենետիկ, այն քաղաքը, ուր ամենից հաճախ էին ելումուտ ունենում Արևելքի շուկաներում իշխող դիրք գրավող և վենետիկցիների հետ առևտրական կապեր ունեցող հայ մեծահարուստ խոջաները։

XVI դարի կեսերին Արևելքի շուկաներին տիրելու հետամուտ անգլիացիները տրտնջում էին, թե հայերի և վենետիկցիների միջև հաստատված կապերն այնքան են ամրապնդված, որ դրանք ամբողջովին կոտրել հնարավոր չէ²⁸։ Նրեի հենց այդ կապերի առկայությունն էլ հիմք էր տվել հայ «իշխաններին»

²⁷ Տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, II, Երևան, 1959, էջ 27։ Այսուհետև՝ Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ...

²⁸ Տե՛ս Ա. Քյուրտյան, Հայ ազատագրական փորձ մը ԺՋ դարուն, «Անահիտ» 1937, № 5—6, էջ 59 և հտն. և նույնի՝ Նյութեր հայ վաճառականության պատմության համար, «Հայրենիք» ամսագիր, 1944, № 3—4։

քաղաքական խոշոր կշիռ ունեցող այդ քաղաք-պետությունից ակնկալելու իրենց փրկությունը: Վենետիկի դոժերին ուղղած իրենց թղթում հայ հեղինակները գրում էին, որ Վենետիկ են հղում կաթողիկոսին իրենց վիճակի մասին հանրապետության տերերին գեկուցելու և միաժամանակ խնդրում էին նրանց՝ օժանդակելու հայոց կաթողիկոսին Հռոմ մեկնելու և պապին ներկայանալու համար²⁹:

Նման առաքելություն ստանձնելու համար Սալմաստեցին ուներ որոշ տվյալներ: Հայաստանի վիճակին ծանոթ լինելուց դատ, նա երկար ժամանակ սպրբել էր Կ. Պոլսում և, ինչպես վկայում են, ուղևորություններ էր կատարել Լեհաստանում ու Ռուսաստանում, ուրեմն և որոշ պատկերացում պիտի ունենար նաև եվրոպական կյանքի մասին: Ժամանակակիցները նրան դրվատում էին որպես աստվածաբանի, վկայում նրա մատենագրական գործերի և անպամ լատիներենին ծանոթ լինելու մասին:

1549 թ. Սալմաստեցիի հասավ Հռոմ: Եթե հավատանք կաթոլիկ աղբյուրներին, կաթողիկոսը Հռոմ էր ժամանել՝ Պետրոս և Պողոս առաքյալների դամբարաններն այցելելու, պապին հնազանդություն հայտնելու, նրանից կաթողիկոսության հաստատում ստանալու և իր ու իրեն ենթակա 27 եպիսկոպոսների (վիճակավորների) կողմից կաթոլիկ դավանանք ընդունելու համար: Թող որ այդ հավաստիացումները չեն համապատասխանում ոչ հայ իշխանների դիմումի բովանդակության և ոչ էլ Ստեփանոս կաթողիկոսի մասին Պետրոս Արևտինոսի թողած այն վկայության հետ, թե նա «մեծամեծ հոգսերով» էր մտատանջված և այդ ոչ առանց «ծանր պատճառների» կամ որ աննպաստ հանգամանքները խանգարում էին նրա ջանքերի իրագործմանը³⁰: Հստ երեվոյթին հենց կաթողիկոսին մտատանջող այդ հոգսերն էին, որ 1549 թ. Ստեփանոսին առաջնորդել էին Հռոմ, որտեղից հաջորդ տարում, Հուլիոս III պապի հանձնարարականով նա մեկնեց Վիեննա՝ գերմանական Կարլոս V կայսրին ներկայանալու, և ապա ժամանեց Լվով՝ Լեհաստանի Սիգիսմունդ II թագավորի հետ տեսակցություն ունենալու համար: Սակայն չի երևում, թե հայոց կաթողիկոսը, Արևմուտքում ունեցած բոլոր այդ հանդիպումների ժամանակ, իրեն հուզող հարցերի լուծման օգտին դրական որևէ արդյունքի է հասել:

Սակայն այդ շխանգարեց, որ Սալմաստեցուն հաջորդած Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսը կրկին նրա փորձը: Իր հայրենի քաղաքում գումարված գաղտնի եկեղեցաժողովի անունից 1562 թ. այդ կաթողիկոսը հատուկ պատվիրակություն ուղևորեց Վենետիկ: Պատվիրակությունը գլխավորում էր Աբգար Թոխաթեցին՝ բանիմաց և գիտուն մի դպիր, որին ծանրակշիռ այդ բանակցությունները ղեկավարելու արտոնություն էր տվել նրա արքայական շահավիդից սերված լինելու հանգամանքը:

Արդարև ևս նախ գնաց Վենետիկ, ուր դեգերեց մինչև 1564 թ. աշունը: Մինչ այդ Հռոմում ստացվեց Միքայելի ծածկագիր թուղթը, ուր «Հայոց տեղանք», այսինքն՝ նախորդ դիմումի հայ մեծատունների ու բարձրադիր եկեղեցականների անունից պատրաստակամություն էր հայտնվում ենթարկվելու պապի գերիշխանությանը՝ ի գին Հայաստանի ազատագրման: «Հարկ է, որ լինի մի հոտ և մի հովիվ, և այդպես լինելուց հետո, ժամանակ է, որ կարողա-

²⁹ Տե՛ս Ալիշան, Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896, էջ 329 և հուն.

³⁰ Տե՛ս Գ. վարդապետ Պետրովիչ, Ստեփանոս Ե Սալմաստեցի, կաթողիկոս էջմիածնի, Վենետիկ, 1964, էջ 15:

նախքան ձեր բազմությունը ազատվել այս գերությունից», — ասված է Արգարի թղթում³¹։

Կաթողիկոսի գիմումը հետաքրքրություն չարժեք հայ սլավոնիստության նկատմամբ։ Արգարը հրավիրվեց Հռոմ, ուր նա հասկացնել տվեց, թե հայ կաթողիկոսը պատրաստ է ազդի անունից հնադանդվելու լատին եկեղեցուն, եթե նպաստ տանձնի մահմեդականության լծից հայ ժողովրդին ազատելու պործը։ Առանց այս նախապայմանի, հայտարարում էր Արգարը, հայերի գավառապետները անհնարին կլինի։ Ընդամին նշվում էր նաև, որ խոսքը ոչ միայն իրանական, այլև թուրքական լծից ազատվելու մասին է։

Արգարին հանձնարարվեց վերադառնալ Հայաստան և, սկսված բանակցությունները շարունակելու համար, Հռոմ առաջնորդել կաթողիկոսին։ Հռոմում պապը իբրև թե Արգարին սիրաշոյել էր այն խոսքերով, թե Հայաստանից Հռոմ ժամանեցի՜ր որպես արքայազն, իսկ հիմա՜ քեզ մեծարելով իբրև արքա, հղում եմ Հայաստան՝ ինձ մոտ առաջնորդելու նաև հայոց պատրիարքին³²։

Արգարի առաքելությունը ժառանգեց նրա որդին՝ Սուլթանշահը։ Մնալով Հռոմում, վերջինս պապի հովանավորությամբ վարում էր տեղական հայ գաղութի վերակացուի պաշտոնը և Հովհաննես Տերղնցի հայ քահանայի հետ շարունակում Վենետիկում իր հոր սկսած հայերեն «Սաղմոսի» տպագրությունը։ Արգարի սկսած և նրանից հետո իրագործված այդ գրքի տպագրությունը կարևոր էր, մասնավոր, այն առումով, որ հայերի համար «Սաղմոսը» սոսկ աղոթագիրք չէր, այլև հայերենի դասագիրք։ Սակայն Սուլթանշահը ջանաց շարունակել նաև իր հոր ազգային-քաղաքական առաքելությունը։ Հռոմում կայանալիք համաքրիստոնեական խորհրդաժողովին մասնակցություն ունենալու համար, նա 1585 թ. հրավիրագրեր հղեց հայադավան եկեղեցու պետերին, ջանալով նրանց համոզել, թե այդ խորհրդաժողովը լինելու է նաև հայերի քաղաքական ազատագրման նախաձեռնողը։

Սուլթանշահի գործունեությունն արձանագրած թղթերի հավաստիացումից պարզվում է, որ հայ եկեղեցու պետերը չէին հրաժարվում Ստեփանոս Սալմաստեցու և Միքայել Սեբաստացու ուղեգծից։ Նրանք հոգար էին ճանաչելու լատին եկեղեցու առաջնությունը, ընդամին, դարձյալ իրենց հոգարակամությունը լծորդելով թուրք-իրանական ստրկությունից ազատագրվելու նախապայմանի հետ։

Անհավանական չէ, որ հենց նույն ակնկալությամբ 1575 թ. էջմիածնի Թագեոս կաթողիկոսն անձամբ ժամանեց Լվով, Վենետիկ և Հռոմ, սակայն դարձյալ՝ ապարդյուն։

Եվրոպական կապիտալի նախասկզբնական կուտակման այս դարաշրջանում Արևմուտքում կազմակերպվող մանր ու խոշոր պետությունների ներհակությունները, նրանց ընդերքում ծագող ներքին բախումները կամ նրանց միջև ծագող պատերազմները, նպաստավոր իրադրություն չէին ստեղծում խաչակրաց նոր արշավանքների համար։ Բայց ինչպես միշտ, նման արշավանքների գաղափարախոսությունն իսկ փաստապես սոսկ պատեհ հնարանք էր արևելյան եկեղեցիները Հռոմին ենթարկելու։ Արևմուտքի պետություններից ոմանք, և անգամ պապական Հռոմը, Արևելքի քրիստոնյաներին ազատագրե-

³¹ Raynaldus, Annales Ecclesiastici, t. XIV, Anno, 1949, էջ 51։

³² Տե՛ս ՍՂ. Հովհաննեսյան, Դավադներ, II, էջ 43 և հտն.։

լուց առավել, հորեմն հակված էին լինում զինակցելու խալիֆի հետ՝ վենետիկի տնտեսական դերդուրությունն ու նրա քաղաքական հավակնությունը չախճախելու կամ Թուրքիայից տոհարական ձեռնառու արստնադրեր կորսելու համար։ Անդամ Արևելքի հարցերով շահագրգռված Հարսուրդները պետությունը, հանրապետական վենետիկը կամ Հաստատանի թագավորը, որոնք թշնամաբար էին ուրամադրված դեպի սուլթանը, շահագրգռված չէին իրենց հովանու տակ առնելու Սեֆյանների ճնշումներից ու կեղերումներից տառապող քրիստոնյաներին։ Ընդհակառակը, նրանք ավելի քան շահագրգռված էին՝ դաշինք կնքել և համատեղ հանդես գալ ընդդեմ Թուրքիայի։ Եվ ոչ միայն նրանք, XVI դարի վերջին տառամայակներում, այսինքն՝ Անդրկովկասի օսմանյան ռազմակալման ժամանակաշրջանում, իրանցիների հետ հակաօսմանյան ընդհանուր ռազմա-ճակատ ստեղծելու հռոանկարից դրական ակնկալություններ ունեին անգամ վրաց իշխողները։

Թուրքական ավարառումների ժամանակ էր հենց, որ Քարթլիի Սիմոն թագավորը, Երևանի Մուհամմադի խան Թոխմախի և Գանձակի Իմամ-Կուլի խանի հետ միացած, դիմադրություն էր ցույց տալիս Անդրկովկասի թուրք զավթիչներին։ Իրենց ապահովության համար հայերը և տեղական մահմեդական բնակչությունը զանգվածաբար ապավինում էին Քարթլի կամ Կախեթի Հաճախակի ու սերտ շփումների մեջ լինելով արևմտյան շուկաների կամ նրանց արևելյան գործակալների՝ միսիոներների և դեսպանների հետ, հայ խոջաններից ոմանք, և նույնիսկ նրանց քարավաններն ուղեկցող որոշ եկեղեցականներ, հորեմն օժանդակում էին հակաօսմանյան ընդհանուր ճակատ ստեղծելու քաղաքականությանը՝ հույս դնելով վրաց թագավորի դիվանագիտական ձեռնարկումների վրա։

1578 թ. վրաց Սիմոն թագավորը Հոռմի պապին հղած մի նամակում՝ հաղորդելով թուրքերի դեմ իր վարած ապարդյուն պատերազմների մասին, խնդրում էր օժանդակել քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրմանը։ 1596 թ. Սպանիայի Ֆիլիպ II թագավորին գրած նամակում Սիմոնը հայտնում էր, որ ինքը Կախեթի Ալեքսանդր թագավորի և պարսից շահ Աբբասի հետ միացած հետամուտ է թուրքերի ձեռքից Երուսաղեմն ու քրիստոնեությունը ազատելու մտքին։ Հայտնում էր նաև, որ այս դաշինքը իրենք կնքել են գերմանական կայսեր առաջարկին ընդառաջելով։ Սակայն վստահ չլինելով, որ կայսրն ու պարսից շահը հաստատ կմնան դրած ուխտին և իրենց մենակ չեն ձգի թուրքերի դեմ, Սիմոնը խնդրում էր Ֆիլիպ թագավորին՝ աղդել նրանց վրա և թույլ չտալ խախտելու կնքված դաշինքը³²։

Ուշագրավ հանգամանք է, որ Սիմոնի նամակը գրված էր ոչ թե վրացերեն, սպաներեն կամ լատիներեն, այլ հայերեն՝ գրաբարախառն աշխարհաբարով։ Կասկած չկա, որ նամակը գրվել էր հայերի գործակցությամբ ու գրչով։ Նամակատարը, որը հավանորեն հայ էր նույնպես, ոչ միայն տեղ պիտի հասցներ վրաց թագավորի նամակը, այլև բերեր պատասխանը։

Թուրքերի դեմ Սիմոնի մղած կռիվների թատերաբեմն իր մեջ ընդգրկում էր հայաբնակ Սոմխեթն ու Լոռին։ Կռիվների ժամանակ հայերը սոսկ թղթատարների կամ բանագնացների դեր չունեին, այլև իրենց զենքով սատարում էին Սիմոնին։ Թուրքական ռազմակալությունից տառապող հայերի, ինչպես

³² Տե՛ս Աջ. Հովհաննեսյան, Դավադներ, II, էջ 73 և հտն.։

և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների համակրանքն այդ պահին նվաճողների դեմ ապստամբած վրաց թագավորի կողմն էր:

3. ՇԱՀ ԱՐԻԱՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ XVII ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴՈՒՄ

Մուհամմադ խուդաբանդե շահի իշխանության վերջին տարիներին Իրանի գահի շուրջը բորբոքված ներքին կռիվները վերջացան շահ Աբբաս I-ի (1587—1629) գահակալությամբ: Նոր շահը ուզեցինների և Դաղստանի լեռնցիների ապստամբություններից նեղված, 1590 թ. հարկադրված եղավ հաշտություն խնդրել օսմանյան զավթիչներից: Նույն տարում Ստամբուլում կնքված պայմանագրով շահը թուրքերին զիջեց Վրաստանը, Արևելյան Հայաստանը, Շիրվանն ու Ատրպատականը: Պարտավորվելով տարեկան 200 բեռ մետաքս վճարել Թուրքիային, նա խոստացավ նաև շմիջամտել Ռուսաստանին ցույց տրվելիք դիմադրությանը, որով սուլթանը նպատակ ուներ կանխել ցարի ռազմակալական ձգտումները Կասպից ծովի հյուսիս-արևմտյան ափերին:

Նվաստացուցիչ այս հաշտությունը հարկավոր էր երիտասարդ շահին նախ՝ ֆեոդալական կենտրոնախույս ուժերի դեմ Իրանի պետական մեքենան ամրացնելու և ապա Իրանի զավթված երկրամասերից թուրքերին վտարելու համար:

Շահ Աբբասը, սակայն, պատերազմ սկսեց նախքան նախատեսված միջոցառումների լիակատար իրագործումը: Այս բանին նպաստեց Թուրքիայի արևելյան նահանգներում բարձրացած ջալալիների հզոր շարժումը, որը քայքայում էր սուլթանական բանակները և թուլացնում նրա հարձակողական կարողությունը: «Ի մերձակայից Կոստանդնուպոլսի՝ մինչև ցծրեան քաղաք՝ ի Բաղդատայ մինչև ցԴամուրդափուն, զՍպիտակ ծովու մէջն և զՍեւա ծովու մէջն, այս եզերքս զորս ծրագրեցի, զսոցա մէջ զայսքան աշխարհս յաւեր և յապականութիւն դարձուցին»,—գրում է ջալալիների մասին Առաքել Դավրիժեցի պատմագիրը³⁴: Շարժմանը մասնակցող քուրդ ցեղապետներից մի քանիսը նույնիսկ իրենց զինական ծառայությունն առաջարկեցին շահ Աբրահին՝ թուրքերի դեմ պատերազմ սկսելու համար:

1603 թ. վերագրավելով Թավրիզը, շահ Աբբասն անցավ Արաքսը և խանդավառ ընդունելություն գտավ մեծահարուստ Ջուղա գյուղաքաղաքի հայ խոջանների կողմից: Ջուղայի խոջանները իրենց հարստությունը կուտակել էին Արևմուտքի վաճառաշահ երկրների հետ հնուց եկող կապերի շնորհիվ:

Խոջանների կողմից շահին ցույց տրված ընդունելությունը պատահական չէր: Թուրքական տիրապետությունից առաջ Արաքսի հովտի Ջուղա, Ագուլիս, Մեղրի, Շոռոթ, Աստապատ և Լեհրամ ավաններն ու գյուղերն իբրև «խաս» (արտոնյալ) վայրեր ազատված էին այն տուրքերից, որ հարկադրաբար վճարում էին թուրքական իշխանություններին: 1601 թ. Ագուլիսում գրված մի հիշատակարանում գանգատ կա այն մասին, որ թուրքերի օրոք հայ ծնողները պարտքերի հատուցման համար հարկադրված էին նույնիսկ վաճառել իրենց զավակներին: Պատահական չէ, երբ շահի անունը հիշատակող մի հեղինակ ավելացնում էր. «Երանի թէ թագաւորեալ ի վերա մեր զնա տեսանէինք»³⁵:

³⁴ Առ. Դավրիժեցի, էջ 87:

³⁵ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 2845, էջ 267ր: